

DZIEJE PODUCHOWNEGO FOLWARKU ZAMIANY W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH

Na przestrzeni wieków grunty należące do duchowieństwa rzymskokatolickiego stanowiły jeden z podstawowych rodzajów własności ziemskiej na ziemiach polskich. Kościół, dzięki nadaniom ze strony władcy i możnych, stawał się beneficjentem środków czerpanych z posiadanych terenów, co umożliwiałoby utrzymywanie parafii i urzędujących tam plebanów. Po upadku powstania styczniowego władze Królestwa Polskiego odebrały duchowieństwu zdecydowaną większość własności ziemskiej, w kolejnych latach ciągle określanej mianem „poduchownej”. Stosunkowo szybko przeszła ona w posiadanie przedstawicieli ziemiaństwa. Lokalny przykład takiego majątku stanowił niewielki folwark Zamiany, leżący w okolicy Tomaszowa Lubelskiego, w związku z funkcjonowaniem którego pozostawiono pokaźną ilość materiałów archiwalnych. Przy wykorzystaniu wspomnianej dokumentacji i publikowanych źródeł oraz opracowań możliwe stało się przedstawienie dziejów pojedynczego folwarku parafialnego na tle wydarzeń i procesów charakterystycznych dla ziem polskich od XVII do XX w.

Słowa kluczowe: folwark, duża własność ziemska, ziemiaństwo, hipoteka, poduchowne

Wies Zamiany (dawniej określana również nazwą Zamiana) obecnie położona jest na obszarze województwa lubelskiego, w powiecie tomaszowskim i gminie Tomaszów Lubelski, w której stanowi siedzibę sołectwa. Na podstawie danych statystycznych z 2021 r. liczba ludności we wsi Zamiany wynosi jedynie 111 osób, co pozwala zaliczyć ją do grupy najmniejszych miejscowości w rejonie Tomaszowa¹. Aktualny stan demograficzny wsi i jej położenie na mapie gminy tomaszowskiej wynikają ze stosunkowo krótkiej historii, obejmującej niecałe 200 lat istnienia, a także z faktu, że dzisiejszy obszar wsi stanowił przykład dóbr należących dawniej do duchowieństwa rzymskokatolickiego. Wydaje się to szczególnie istotne z tego względu, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu, poruszającej kwestie XIX-wiecznej własności ziemskiej czy funkcjonowania warstwy ziemiańskiej, nie spotkałem się z pracą biorącą na warsztat majątek poduchowny w tak szerokim ujęciu czasowym. Wypełnienie tej luki badawczej wydaje

¹ https://www.polskawliczbach.pl/wies_Zamiany [dostęp: 15 III 2023].

się konieczne, zwłaszcza z perspektywy drugiej połowy XIX w., kiedy w Królestwie Polskim po reformach z lat 1864–1865² Kościół rzymskokatolicki utracił znaczne obszary, które tym samym weszły na rynek obrotu ziemią i pręcej lub później zostały nabyte przez urzędników bądź oficerów rosyjskich, których uprawniały do tego wydane w 1871 r. przepisy o sprzedaży gruntów pozostających pod zarządem skarbu, w guberniach Królestwa Polskiego³. Zgłębienie powyższego tematu było tym bardziej zachęcające, gdyż pomimo dotkliwego braku opracowań o tej tematyce w zasobach Archiwów Państwowych w Lublinie, Zamościu i Radomiu udało się odnaleźć pokaźną dokumentację dotyczącą tak niewielkiego majątku, co przy wykorzystaniu materiałów źródłowych z zasobów Internetu pozwoliło na napisanie tego artykułu. Zasadniczym celem niniejszej pracy jest wskazanie kluczowych punktów w dziejach majątku duchownego na przykładzie folwarku Zamiany. W XIX w. stanowił on znamienity przykład stosunkowo młodego gospodarstwa parafialnego, którego kolejne losy były ściśle zależne od polityki prowadzonej przez przedstawicieli władzy lokalnej lub państwowej. W związku z tym dzieje majątku zostały również przedstawione na tle ogólnopaństwowych reform czy zmian administracyjnych, co pozwala na przeniesienie pewnych prawideł, opisywanych na przykładzie Zamian, na inne majątki tego typu w Królestwie Polskim.

Od epoki średniowiecza w Królestwie Polskim można było wyróżnić trzy rodzaje własności ziemskiej ze względu na jej przynależność. Areal ziemi mógł zatem należeć do państwa (dobra królewskie, potem rządowe), prywatnych właścicieli (w czasach Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów prawie wyłącznie szlachta), a także Kościoła (dobra duchowne). W ostatnim przypadku, bo ten przede wszystkim będzie nas interesował, wynikało to z faktu, że darowanie ziemi pod budowę kościoła, cmentarza czy na utrzymanie osoby duchownej było jednym z podstawowych warunków utworzenia parafii⁴. Budowa pierwszej świątyni na danym terenie nierzadko wiązała się z lokacją miasta na prawie niemieckim. Dzisiejsza ziemia tomaszowska w XVI w. należała do tzw.

² Najwyższy Ukaz z d. 27 października (8 listopada) 1864 roku o klasztorach Rzymsko-Katolickich w Królestwie Polskim, Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP) 1864, t. 62, nr 187–193, s. 407–419; Ukaz z d. 14 (26) grudnia 1865 r. o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim, DPKP 1865, t. 63, nr 194–207, s. 369–390.

³ Problem wszelkich sposobów nabywania ziemi przez Rosjan w Królestwie Polskim doby popowstaniowej, wraz z wszystkimi innymi aspektami prowadzonej przez nich działalności gospodarczej, porusza w swojej pracy Krzysztof Latawiec. Zob.: K. Latawiec, *Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „Dzieje Biurokracji” 2011, t. 4, cz. 1, s. 488.

⁴ W. Jemielity, *Upaństwowienie majątków kościelnych w powiatach łomżyńskim i mazowieckim po powstaniu styczniowym*, „Studia Łomżyńskie” 1995, t. 5, s. 5.

klucza wieprzowo-jeziorowskiego, którego tereny w 1579 r., po śmierci ks. Ziemowita Mazowieckiego, przeszły na własność rodziny Zamoyskich i tym samym weszły w skład powstającej Ordynacji Zamojskiej⁵. Zatem w omawianym przez nas przypadku Tomasz Zamoyski w przywileju lokacyjnym miasta Tomaszowa z 1621 r. nakazał mieszkańcom zbudowanie kościoła farnego z własnych środków w przeciągu trzech lat od założenia miasta⁶. W wyniku niedopełnienia obowiązku przez mieszkańców budowa świątyni rozpoczęła się dopiero w 1627 r., z inicjatywy samego ordynata Tomasza Zamoyskiego. W tym samym roku doszło również do erygowania pierwszej tomaszowskiej parafii rzymskokatolickiej⁷.

W następstwie powołania nowej parafii doszło też do nadania ziemi przeznaczonej na rzecz funduszu kościelnego. Podarowany obszar obejmował nie tylko grunty na terenie miasta Tomaszowa, w postaci ziemi przeznaczonej pod cmentarz grzebalny⁸, ale także ziemie folwarku Skwarki i na tzw. Zamczysku⁹. Zauważalny problem dla ówczesnych właścicieli, powszechny nie tylko w przypadku dóbr kościelnych, stanowiła odległość dzieląca poszczególne części majątku, należącego do funduszu kościoła tomaszowskiego. Terytorialne rozrzucenie dóbr kościelnych w znacznej mierze utrudniało zarządzanie własnością, a przy tym zwiększało koszty gospodarowania w związku z potrzebą transportowania materiałów budowlanych i zaopatrzenia z jednej części majątku do drugiej¹⁰.

Oprócz areалу ziemi uprawnej parafia uzyskiwała również uprawnienia do korzystania z odpowiednich służebności, co zostało ustalone na mocy aktów nadania, wydawanych przez kolejnych ordynatów w latach 1627, 1748 i 1761¹¹. Na ich podstawie parafia tomaszowska otrzymała prawo

⁵ B. Cisło, *O dawnym Tomaszowie*, Tomaszów Lubelski 1991, s. 14; <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/8928/edition/8807/content> [dostęp: 15 III 2023]; <https://www.tomaszow-lubelski.pl/index.php?id=107,110> [dostęp: 15 III 2023].

⁶ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/tomaszow-lubelski-historia-miasta/> [dostęp: 15 III 2023].

⁷ G. Kubał, *Tomaszów Lubelski*, Krosno 2000, s. 92. <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/8929/edition/8808/content> [dostęp: 15 III 2023].

⁸ Plac cmentarny, w XIX w. znajdujący się przy ul. Lwowskiej, w czasach zaborów nie był już wykorzystywany jako miejsce pochówku. W 1841 r. został on zatem wydzierżawiony mieszkańcom Tomaszowa – Wojciechowi i Emilii Żelkowskim. Zob.: Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: KWLiRGL), Wydział Administracyjny, sygn. 418, k. 422-434.

⁹ Współcześnie ziemie te leżą prawdopodobnie na obszarze wsi Susiec, znajdującej się koło Tomaszowa Lubelskiego. Jedna z części wsi do dnia dzisiejszego opisywana jest przy użyciu zwyczajowej nazwy „Skwarki”. Zob.: <https://www.magiczneroztocze.pl/turystyka/atrakcje/87-wzgorze-kosciolek-tzw-zamczysko-w-suscu> [dostęp: 21 III 2023].

¹⁰ APL, KWLiRGL, Wydział Administracyjny, sygn. 418, k. 441-446v.; sygn. 419, k. 186-190v.

¹¹ *Ibidem*, Wydział Administracyjny, sygn. 418, k. 360-361, 386. Wspomniane prawa zostały nadane kolejno przez: Tomasza Zamoyskiego na mocy aktu „erekcyi” z 1627 r.; Tomasza Antoniego Zamoyskiego na podstawie aktu „erekcyi” z 1748 r. oraz w wyniku zawarcia umowy

do: pobierania opłat od mieszkańców okolicznej wsi Mazily; corocznego uzyskiwania dostaw siana; wolnego użytkowania tomaszowskich młynów; korzystania z lasów tomaszowskich w celu zbierania drewna na opał i wycinania drzew w celach budowlanych; pozyskiwania od synagogi żydowskiej w Tomaszowie datków w postaci łoju i wosku, a także pobierania części dochodów z propinacji tomaszowskiej, wraz z dodatkami w postaci piwa i wódki¹².

Wraz z nadejściem wieku XVIII i niezwykle trudnej dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów epoki rozbiorów majątek parafii tomaszowskiej podzielił los całej Ordynacji Zamojskiej. Po I rozbiorze Polski z 1772 r. Tomaszów wraz z większą częścią Ordynacji znalazł się w granicach zagarniętej przez Austrię Galicji Wschodniej, gdzie w wyniku reform józefińskich i długotrwałego procesu kształtowania się na tych terenach administracji zaborczej został włączony w granice cyrkułu zamojskiego¹³. Okres rządów austriackich stanowił jednak tylko krótki epizod w dziejach Tomaszowa, ponieważ już w 1809 r. ziemie III zaboru austriackiego (Galicja Zachodnia lub Nowa Galicja) wraz z cyrkułem zamojskim zostały przyłączone do powstałego w 1807 r. Księstwa Warszawskiego, gdzie znalazły się w obrębie departamentu lubelskiego¹⁴. Po klęsce Napoleona i kongresie wiedeńskim z 1815 r. ziemie te weszły w skład Królestwa Polskiego jako część województwa lubelskiego, obwodu zamojskiego i powiatu tomaszowskiego¹⁵.

Umieszczenie majątku parafii tomaszowskiej w ramach Ordynacji Zamojskiej, poza wcześniej wymienionymi korzyściami w postaci otrzymanych służebności, niosło za sobą również stałą potrzebę kontaktowania się z władzami Ordynacji w celach formalno-prawnych i finansowych. Rozmowy prowadzone między przedstawicielami parafii i Ordynacji nieraz prowadziły do spisywania umów dotyczących modyfikacji praw przysługujących majątkowi parafialnemu¹⁶. Zawarcie jednej z takich umów w 1829 r. doprowadziło nawet do zamiany gruntów pomiędzy majątkami ordynackim i parafialnym, w wyniku którego kościelny folwark Skwarki, wraz z niektórymi terenami w samym Tomaszowie i okolicach, przeszedł

„kompozyty”, dotyczącej zamiany świadczeń w naturze na dziesięcinę pieniężną, między Klemensem Jerzym Zamojskim a proboszczem tomaszowskim w 1761 r. Zob.: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/kompozyta> [dostęp: 20 III 2023].

¹² APL, KWLiRGL, Wydział Administracyjny, sygn. 418, k. 360–361, 386. Dostawy w postaci beczek piwa i garnców wódki służyły jako zaopatrzenie dla kościoła filialnego w Zamczysku, również należącego do parafii w Tomaszowie.

¹³ *Zamojski cyrkuł. Miasta i wsie najznakomitsze*, [w:] *Geografia albo dokładne opisanie Królestwa Galicji i Lodomerii*, wyd. 2, 1858, s. 50.

¹⁴ B. Cisko, *op. cit.*, s. 17.

¹⁵ Jeśli natomiast chodzi o umiejscowienie probostwa tomaszowskiego w strukturach administracji kościelnej, to w XIX w. znajdowało się ono w granicach dekanatu zamojskiego i diecezji lubelskiej. Zob.: APL, KWLiRGL, Wydział Administracyjny, sygn. 419, k. 186.

¹⁶ APL, KWLiRGL, Wydział Administracyjny, sygn. 419, k. 150–156.

na własność Ordynacji Zamojskiej. W zamian za to parafia tomaszowska otrzymała grunty wydzielone z ordynackiego folwarku Wieprzowe Jezioro, leżące pod Szarowolą i określane przy użyciu lokalnej nazwy „Moczydła”. W 1835 r. powyższa umowa została dopełniona poprzez dokonanie wymiany ziemi pod łąkami, której przynależności nie ustalono przy okazji przeprowadzania pierwszej operacji. Zgodnie z treścią umowy grunty i folwark, które znalazły się w rękach tomaszowskiego proboszcza, miały od tamtej pory nosić nazwę Zamiana (Zamiany)¹⁷. Należy dodać, że transakcja niosła za sobą korzyści dla majątku parafialnego. W zamian za 252 morgi i 268 prętów ziemi wcześniej posiadanej otrzymał on 254 morgi 127 prętów. Ponadto były to ziemie skomasowane i tym samym łatwiejsze do zarządzania, a nie rozrzucone po różnych częściach ziemi tomaszowskiej, jak w okresie przed dokonaniem wymiany.

Niezwykle istotną cezurę w dziejach folwarku Zamiany stanowi okres po upadku powstania styczniowego, kiedy w Królestwie Polskim weszły w życie carskie reformy skierowane przeciwko Kościołowi rzymskokatolickiemu. Mowa tutaj przede wszystkim o dwóch carskich aktach prawnych: *Ukazie z 27 X/8 XI 1864 r. o klasztorach Rzymsko-Katolickich w Królestwie Polskim* i *Ukazie z 14/26 grudnia 1865 r. o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim*, opierając się na nich kreowano nową rzeczywistość prawną Kościoła¹⁸. Już na podstawie słynnego ukazu carskiego „o urządzeniu włościan” z 19 lutego/2 marca 1864 r. Komisje Włościańskie w Królestwie Polskim „przyznawały grunty kościelne i zabudowania na własność gospodarzom, niegdyś pańszczyźnianym, objętym tabelą prestacyjną z 1846 r., oraz kopiarzom, wyrobnikom, parobkom i służącym, jeśli posiadali te grunty w chwili ogłoszenia ukazu”¹⁹, pomimo faktu, że przywołany ukaz wspominał o nadaniu chłopom gruntów w dobrach prywatnych, majorackich, i rządowych²⁰. Przejście na własność

¹⁷ *Ibidem*, k. 186–190v.; APL, KWLiRGL, Wydział Administracyjny, sygn. 418, k. 441–446v. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* podaje, że wieś i folwark Zamiany powstały w 1830 r., co stanowi faktyczną datę zatwierdzenia protokołu umowy o wymianie przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wedle słownikowego zapisu: „[wieś – M.J.] otrzymała nazwę od zamiany folwarku we wsi Skwarceu, należącego do kościoła w Tomaszowie. Włościanie przeniesieni zostali tam przez zarząd ordynacji Zamojskich na wykarczowane grunta, zaś folwark z odpowiednią ilością gruntu wystawiany i oddany kościołowi”. Zob.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, 1895, s. 369.

¹⁸ *Najwyższy Ukaz z d. 27 października (8 listopada) 1864 r. o klasztorach Rzymsko-Katolickich w Królestwie Polskim*, DPKP 1864, t. 62, nr 187–193, s. 407–419; *Ukaz z d. 14 (26) grudnia 1865 r. o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim*, DPKP 1865, t. 63, nr 194–207, s. 369–390.

¹⁹ W. Jemielity, *op. cit.*, s. 6.

²⁰ *Ukaz o urządzeniu Włościan z d. 19 lutego (2 marca) 1864 r.*, DPKP 1864, t. 62, nr 187–193, s. 9–11.

włościan uprawianej przez nich ziemi oznaczało dla duchowieństwa utratę źródeł dochodów, np. w postaci czynszów pobieranych przez fundusz kościelny. *Ukaz z 27 X/8 XI 1864 r. o klasztorach* likwidował z kolei większą część klasztorów rzymskokatolickich, pozostałe dzieląc na etatowe i nieetatowe, które od tej pory miały funkcjonować na podstawie „funduszy potrzebnych na dostateczne utrzymanie”. Na podstawie art. 18 tego samego ukazu majątki należące do zniesionych, etatowych i nieetatowych klasztorów przechodziły na własność skarbu państwa²¹. Ostatni z wymienionych ukazów z 14/26 grudnia 1865 r. dotyczył powszechnego upaństwowienia ziemskiej własności Kościoła, do tej pory znajdującej się w ręku świeckiego duchowieństwa rzymskokatolickiego, z wyjątkiem gruntów potrzebnych im i służbie kościelnej do bieżącego funkcjonowania. Na podstawie skonfiskowanych majątków i kapitału miano wyznaczyć dla duchowieństwa świeckiego stałe pensje pieniężne, pozwalające na „etatowe utrzymanie” duszpasterzy²². W myśl ostatniego z ukazów na własność skarbu Królestwa Polskiego przeszedł również kościelny majątek Zamiany, który po wejściu w życie reformy administracyjnej z 1866 r. znalazł się w granicach guberni lubelskiej²³ oraz powiatu tomaszowskiego i gminy Rogoźno²⁴.

Dawne dobra kościelne, po 1866 r. należące do skarbu państwa, stały się przedmiotem licznych umów dzierżawnych, w wyniku których gospodarze brali na siebie obowiązek utrzymania majątku, przy konieczności regularnego opłacania czynszu i podatków. Celem tego działania było zapobieganie niszczeniu zaniedbanych i pozostawionych bez opieki majątków, nad którymi sam skarb państwa nie mógł sprawować należytej opieki. W związku z tym już w 1866 r. doszło do zawarcia umowy

²¹ *Ibidem*, s. 409, 415; W. Jemieliły, *op. cit.*, s. 7–8; *Memoriał w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 r.*, opr. ks. A. Szelązek, Płock 1917, s. 3–4.

²² *Ukaz z d. 14 (26) grudnia 1865 r. o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim*, DPKP 1865, t. 63, nr 194–207, s. 369, 375, 391; *Memoriał w sprawie majątków kościelnych...*, s. 4; <https://christianitas.org/news/kosciol-katolicki-w-krolestwie-polskim-popadku-powstania-styczniewego/> [dostęp: 23 III 2023].

²³ Nowy podział administracyjny Królestwa Polskiego zakładał utworzenie 10 guberni, w miejsce pięciu, ustanowionych w ramach reformy z 1844 r. Zob.: DPKP 1866, t. 66, nr 216–218, s. 119, 295; DPKP 1867, t. 67, nr 222–229, s. 377; *Memoriał w sprawie majątków kościelnych...*, s. 6.

²⁴ Obecnie miejscowość ta nosi nazwę Rogoźno. Zob.: *Skorowidz Królestwa Polskiego, czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego, z wykazaniem: gubernii, powiatu, gminy, parafii, sądu pokoju lub gminnego, oraz najbliższej stacyi pocztowej, wraz z oddzielnym spisem gmin podług najświeższej ich liczby i nazwy ułożony, wykazujący: odległość każdej danej gminy od miasta powiatowego i sądu swojego gminnego; czy i jakie znajdują się w gminie zakłady fabryczne lub przemysłowe, szkoły itp. oraz ludność każdej gminy, obejmujący także podział sądownictwa krajowego świeżo urządzonego*, t. 2, 1877, s. 321. Prawdopodobnie w 1874 r. gminę Rogoźno przemianowano na gminę Tomaszów. Zob.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 12, 1892, s. 377.

o dzierżawie dóbr folwarku Zamiana z Józefem Woźniakowskim, który otrzymał majątek w zarząd na trzy lata, tj. od 20 maja/1 czerwca 1866 r. do 20 maja/1 czerwca 1869 r.²⁵ Umowie dzierżawy podlegały tereny w następujących granicach: „W folwarku Zamiana: Dział zwany Moczydła i Grzebiarki w stronie północnej wsi Szarowoli, między lasem do dóbr Ordynacji Zamojskiej należącym, Dąbrowa zwanym, a ogrodami włościan poproszczowskich wsi Zamiany. Od południa gościniec z Tomaszowa do Krasnobród wiodący”²⁶. Oprócz ziem folwarcznych Woźniakowskiemu oddano w dzierżawę również pozostałe dobra poduchowne, leżące we wsi Łaszczówka (w gminie Majdan Górny), które wraz z terenami opisanymi powyżej zajmowały powierzchnię 150 mórg i 175 prętów gruntów ornych, 1 morgę 300 prętów ogrodów owocowych i warzywnych oraz około 17 mórg pod łąkami²⁷. W skład majątku folwarcznego, poza ziemią uprawną, wchodził również dom mieszkalny, kuchnia z piwnicą, dwa chlewy, dwie owczarnie, stajnia, spichlerz, dwie stodoły, obora, dwie szopy i studnia²⁸. Zgodnie z umową na dzierżawcę był nałożony obowiązek opłacania rocznego czynszu, w wysokości 53 rubli i 14 kopiejek, płaconego dwa razy do roku (w czerwcu i grudniu). Woźniakowski był również zobowiązany do pokrywania kosztów wszystkich podatków, składek i innych ciężarów finansowych, nakładanych przez Skarb Królestwa i obliczonych na wysokość 53 ruble i 36 kopiejek rocznie²⁹. Jako dzierżawca miał zatem za zadanie utrzymanie ziem folwarku w należytych porządku przez cały okres dzierżawy, z zastrzeżeniem, że po zakończeniu użytkowania zwróci majątek w takim samym stanie, w jakim go zastał.

Józef Woźniakowski dobrze sprawdzał się w roli gospodarza. Oględziny budynków i przeprowadzenie wizji lokalnej wśród chłopów przez przed-

²⁵ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Zarząd Dóbr Państwowych (dalej: ZDP), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: RGL), gr. I, sygn. 1656, k. 170-174.

²⁶ *Ibidem*, k. 13-14.

²⁷ *Ibidem*, k. 15-16v. W 1872 r. dokonano dokładnych pomiarów wydzierżawionych terenów. Na podstawie planu sporządzonego przez geometrę lubelskiej Izby Skarbowej Wójcickiego wiadomo, że majątek obejmował całkowity obszar 166 mor. i 175 pr., a w tym: 139 mor. 250 pr. gruntów ornych, 1 mor. 143 pr. pod sadami, 16 mor. 115 pr. łąk, 2 mor. 168 pr. pastwisk, 3 mor. 6 pr. pod budynkami i 3 mor. 93 pr. nieużytków. Całość podzielono również na sześć działek: folwark Zamiany, pole orne k. Łaszczówki, łąkę zwaną Lipka, łąkę zwaną Sznurzy, łąkę zwaną Durna i nienazwaną łąkę w Tomaszowie. Zob.: APR, ZDP, Izba Skarbowa Lubelska, sygn. 352, „Описание назначеннаго въ продажу поприходскаго фольварка Замяна”.

²⁸ APR, ZDP, RGL, gr. I, sygn. 1656, k. 19-20.

²⁹ *Ibidem*, k. 170-173. Oprócz czynszu i podatków dzierżawca był również zobowiązany do opłacenia zastawu w wysokości 107 rubli. Zob.: *ibidem*, k. 5. Zgodnie z treścią umowy o dzierżawie dóbr opłata czynszowa miała być wpłacana do miejscowej Kasy Powiatowej lub innej, wskazanej przez Rząd Gubernialny Lubelski. W związku z tym czynsz za dzierżawę majątku Zamiany początkowo opłacany był na rzecz Kasy Powiatu Janowskiego, następnie Powiatu Hrubieszowskiego, a dopiero pod koniec dzierżawy odpowiednie kwoty wpłacano do Kasy Powiatu Tomaszowskiego. Zob.: *ibidem*, k. 142-145.

stawiciele gminy Rogoźno wykazały, że wszystkie budynki, zarówno gospodarcze, jak i mieszkalne, zostały przez dzierżawcę wyremontowane, a ich stan opisuje się jako dobry. Woźniakowski regularnie obsiewał pola uprawne pszenicą, żytem, jęczmieniem, grochem, gryką oraz ziemniakami, a w budynkach gospodarczych umieścił konie robocze oraz krowy z cielakami³⁰. W związku z tym po upływie okresu trzyletniej dzierżawy gospodarz złożył wniosek z prośbą o przedłużenie jej o jeden rok. Wniosek wpłynął do lubelskiej Izby Skarbowej, reprezentującej interesy skarbu państwa na terenie guberni lubelskiej, i został rozpatrzony pozytywnie. Woźniakowski kilkakrotnie powtarzał tę czynność, przedłużając tym samym dzierżawę z roku na rok, aż do czerwca 1874 r.³¹ Jednoroczne okresy dzierżawy nie pozwalały, w jego opinii, na intensywny rozwój gospodarstwa, co odbijało się również negatywnie na jego funkcjonowaniu. Zainteresowany dalszą dzierżawą gospodarz próbował zatem przedłużyć okres trwania umowy o kolejne trzy lata (tj. do 1876 r.)³². Tym razem spotkał się jednak z odmową, spowodowaną zaplanowaniem przez lubelską Izbę Skarbową licytacji, wyznaczonej na sierpień 1873 r., której celem była ostateczna sprzedaż folwarku Zamiany³³. Po przejściu majątku przez nowego właściciela spotęgowały się również finansowe problemy Józefa Woźniakowskiego, związane z niemożnością prawidłowego rozliczenia z sum czynszowych i podatkowych³⁴.

W wyniku licytacji, przeprowadzonej 1/13 sierpnia 1873 r. w lubelskiej Izbie Skarbowej, poduchowny majątek Zamiany zakupił Eugeniusz Zaturski³⁵, szlachcic dziedziczny guberni smoleńskiej, wyznania prawosławnego³⁶. Był to rosyjski wojskowy, weteran wojny krymskiej oraz uczestnik

³⁰ *Ibidem*, k. 49–51.

³¹ *Ibidem*, k. 53–54, 56–56v., 67–68v.

³² *Ibidem*, k. 85–85v.

³³ *Ibidem*, k. 86–87.

³⁴ Na podstawie dochodzenia prowadzonego przez Oddział dla Finansów Królestwa Polskiego ustalono, że Woźniakowski miał zaległości w opłatach czynszowych z roku 1874, co wiązało się z nałożeniem na niego kary pieniężnej. Ponadto dokonał on również nadpłaty kwoty podatkowej, w przypadku której niezgodności zostały spowodowane zmianą wysokości podatku gruntowego. Dzierżawca przez kilka lat domagał się zwrotu nadpłaconej kwoty, ale Oddział dla Finansów w decyzji z 1878 r. stwierdził, że nie należą mu się żadne zwroty pieniędzy. Zob.: *ibidem*, k. 122, 133–133v, 139, 150–159v, 161, 165–168v, 248–251v.

³⁵ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Hipoteka miasta Tomaszowa Lubelskiego i powiatu tomaszowskiego, spis zdawczo-odbiorczy nr 3, sygn. 83, Zbiór dokumentów, s. 1–3.

³⁶ Rodzina Zaturskich była zapisana do ksiąg szlacheckich guberni smoleńskiej. Pierwotnie Zaturscy należeli do szlachty guberni chersońskiej. Z racji posiadania majątku na terenie powiatu dorohobuskiego w guberni smoleńskiej dokonano rejestracji tej rodziny w trzeciej części księgi rodowej szlachty guberni smoleńskiej. Zob.: *Список дворянских родов, внесенных в родословный дворянский книги Смоленской губернии. Составлен в 1897 г., Смоленск 1897*, s. 41; APL, RGL, Wydział Administracyjny, sygn. osobowe 2091, k. 14.

akcji tłumienia powstania styczniowego w okolicach Kijowa i Warszawy³⁷, który po kolejnych awansach na szczeblach hierarchii wojskowej w 1864 r. otrzymał stanowisko p.o. naczelnika wojennego rewiru starowiejskiego w powiecie hrubieszowskim. W kolejnych latach pełnił tę rolę i funkcję pomocnika naczelnika do spraw policyjnych, również w powiecie: chełmskim, tomaszowskim i biłgorajskim. W 1871 r. za wzorową i oddaną służbę został awansowany na stopień sztabskapitana³⁸. Prawdopodobnie kilkuletni okres przebywania na służbie w Królestwie Polskim skłonił wojskowego do zakupu niewielkiego majątku ziemskiego i osiedlenia się w nim.

Do zawarcia właściwej umowy kupna-sprzedaży pomiędzy Eugeniuszem Zaturskim a przedstawicielem Trybunału Cywilnego w Lublinie, reprezentującym Skarb Królestwa Polskiego, doszło 12/24 kwietnia 1874 r.³⁹ Za majątek Zamiany o powierzchni 166 mórg i 175 prętów miary nowopolskiej, wraz ze wszystkimi dochodami i obciążeniami w postaci podatków, Zaturski zapłacił łącznie 4601 rubli⁴⁰. Istotny wydaje się fakt, że jeden z elementów umowy stanowiła klauzula ograniczająca możliwości oddawania majątku w dzierżawę, darowiznę czy sprzedaż folwarku. Zgodnie z wytycznymi „o sprzedaży zostających w zawiadywaniu Skarbu majątków w guberniach: warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej” z 20 czerwca/1 lipca 1871 r. majątki tego typu mogły być sprzedawane lub oddawane wyłącznie osobom „ruskiego pochodzenia”⁴¹. W zamierzeniu ówczesnych władz miało to nie dopuścić do powrotu takich majątków do rąk polskiego ziemiaństwa, co wpisywało się w szerokie spektrum polityki rusyfikacji w Królestwie Polskim. Za zakończenie procesu nabywania folwarku Zamiany przez nowego właściciela uznać należy moment dokonania przez niego regulacji hipoteki majątku, co wiązało się również z założeniem księgi hipotecznej pod koniec 1875 r.⁴²

Wraz z kupnem nowej własności ziemskiej Eugeniusz Zaturski uregulował również wszystkie kwestie własnościowo-majątkowe dotyczące folwarku Zamiany. Nie kierował żadnym roszczeń finansowych w stosunku

³⁷ *Ibidem*, k. 18.

³⁸ *Ibidem*, k. 15.

³⁹ APR, ZDP, Izba Skarbowa Lubelska, sygn. 352, k. 69, 105v.

⁴⁰ Zgodnie z treścią umowy kupna-sprzedaży Zaturski wpłacił 450 rub. w postaci listów likwidacyjnych i 11 rub. w srebrze gotówką. Pozostałą sumę 4140 rub. zabezpieczył natomiast na hipotece nowo nabytego majątku. W związku z tym został zobowiązany do opłacania Skarbowi Królestwa rocznie po 207 rub., w dwóch półrocznych ratach. Zob.: *ibidem*, k. 70v-71.

⁴¹ W umowie znalazło się również zastrzeżenie, że „jeżeli po śmierci właściciela nie będzie sukcesorów ruskiego pochodzenia, to grunta te sprzedane będą osobom ruskiego pochodzenia, a osiągnięta ze sprzedaży suma wydana będzie sukcesorom zmarłego właściciela”. Zob.: *ibidem*, k. 76-77.

⁴² *Ibidem*, k. 69-78, 105-108; APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., s. 2-3; Zbiór dokumentów, s. 13.

do poprzedniego gospodarza Józefa Woźniakowskiego, a nawet wyrażał gotowość do spłaty nielicznych długów po poprzedniku⁴³. Zakupienie majątku ziemskiego i perspektywa przeprowadzki na wieś stały się dla niego przyczynkiem do ustatkowania się i założenia rodziny. 1/13 października 1878 r. wojskowy ożenił się z Aleksandrą Ignatjewną Aleszczenko, córką sędziego pokoju w Biłgoraju⁴⁴. Doczekał się z nią dziesięciorga dzieci: Walentyny (1880)⁴⁵, Aleksandra (1881)⁴⁶, Wasilija (1883)⁴⁷, Konstantyna (1884)⁴⁸, Nadieždy (1886)⁴⁹, Barbary (1889)⁵⁰, Zoji (1892)⁵¹, Georgija (1895)⁵², Nikanora (1897)⁵³ i Eugenii (1900)⁵⁴, z których ostatnia czwórka urodziła się w Zamianach. Dla naszych rozważań istotny wydaje się również fakt posiadania przez niego dzieci pochodzących z nieprawego łoża: Zofii (1868)⁵⁵ i Pawła (1874)⁵⁶, które zostały uznane na podstawie wyroku

⁴³ APR, ZDP, RGL, gr. I, sygn. 1656, k. 102, 139.

⁴⁴ Ślub został zawarty w cerkwi prawosławnej w Majdanie Księżpolskim 1 (13) października 1878 r. Według aktu ślubu: Jewgienij Zaturski - naczelnik straży ziemskiej powiatu biłgorajskiego, syn szlachciców: zmarłych rodziców Michała i Marii z domu Staniukowicz, mieszkających w mieście Nowomirgorodzie w guberni chersońskiej. Małżonka: Aleksandra Aleszczenko - lat 18, ur. w 1860 r. w Kupiańsku w guberni charkowskiej, córka Ignatija Pawłowicza Aleszczeni, szlachcica, radcy dworu, sędziego pokoju miasta Biłgoraja. Zob.: APZ, Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Majdanie Księżpolskim, sygn. 3, s. 31.

⁴⁵ APZ, Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Biłgoraju (dalej: ASC par. praw. Biłgoraj), sygn. 8, k. 2. Zamężna od 23 sierpnia (4 września) 1898 r. z Sergiejem Łazurkiewiczem, absolwentem Seminarium Duchownego w Chełmie, nadzorcą Szkoły Duchownej w Warszawie (potem proboszczem parafii prawosławnej w Krzyczewie, Wytycznie i Woli Wołoskiej). Zob.: APZ, Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Tomaszowie Lubelskim (dalej: ASC par. praw. Tomaszów), sygn. 23, k. 93; K. Ł a t a w i e c, *Duchowieństwo parafialne Kościoła prawosławnego w Królestwie Polskim 1815-1918*, t. I, *Diecezja chełmska 1905-1918*, Lublin 2023 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁴⁶ APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 8, k. 3v.

⁴⁷ APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 10, k. 2.

⁴⁸ APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 10, k. 4v.

⁴⁹ Wg aktu chrztu urodzona 16 (28) września 1886 r. Zob.: APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 13, k. 7.

⁵⁰ APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 15, k. 24.

⁵¹ Wg aktu chrztu ur. 1 (13) maja 1892 r. Zob.: APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 17, k. 30.

⁵² APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 20, k. 31.

⁵³ APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 22, k. 56.

⁵⁴ APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 25, k. 67-68. Zaturskiemu urodziła się również córka Elizawieta (1891), która zmarła w okresie niemowlęcym. Zob.: APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 16, k. 33, 110-111.

⁵⁵ Zofia Zaturska ur. w Chełmie. Córka Julii Serebyńskiej (nałożnicy Zaturskiego). Zamężna od 30 stycznia/11 lutego 1887 r. z oficerem 13. Pułku Kozaków Dońskich Andriejem Rewunowem. Zob.: APZ, Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Majdanie Księżpolskim, sygn. 11, s. 35.

⁵⁶ W 1896 r. zajmował stanowisko pisarza gminy Kocudza w powiecie biłgorajskim, a następnie pisarza gminy Rakolupy w powiecie chełmskim. Zob.: APZ, ASC par. praw. Biłgoraj, sygn. 21, k. 32-33; ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 28, k. 131.

Sądu Pokoju w Biłgoraju z 29 maja/10 czerwca 1876 r.⁵⁷ Życie rodzinne i gospodarowanie majątkiem nie przeszkodziły Zaturskiemu w dalszym realizowaniu kariery wojskowej. W 1878 r. został on oddelegowany do dyspozycji Rosyjskiego Komisarza Cesarskiego w Księstwie Bułgarskim, ks. Aleksandra Dondukowa-Korsakowa, w celu zorganizowania oddziałów policyjnych w Rumelii Wschodniej, skąd powrócił w maju 1879 r., a za co w 1881 r. otrzymał stopień wojskowy kapitana⁵⁸. Służbę wojskową ostatecznie zakończył, przechodząc na emeryturę w 1890 r., po uprzednim otrzymaniu awansu na stopień podpułkownika w tym samym roku⁵⁹. Ostatnie lata życia Eugeniusz Zaturski spędził na zajmowaniu się życiem rodzinnym, o czym świadczy fakt, że czwórka jego dzieci urodziła się już gdy był na emeryturze, a także odnawianiu swojej posiadłości w folwarku Zamiany, gdzie wprowadził się wraz z rodziną po przejściu w stan spoczynku. Tam również dokonał żywota 28 czerwca/11 lipca 1903 r., w wieku 65 lat⁶⁰.

Po śmierci Zaturskiego pieczę nad gospodarstwem sprawowała jego żona, opiekująca się również szóstką niepełnoletniego potomstwa. Już w 1904 r. doszło do wszczęcia postępowania spadkowego, które miało zakończyć się do stycznia 1905 r. Sprawa podziału majątkowego skonfliktowała członków rodziny. Na podstawie testamentu Zaturskiego z 1878 r. majątek powinien stać się własnością żony Aleksandry Zaturskiej oraz uznanych i jednocześnie najstarszych dzieci właściciela – Pawła Zaturskiego i Zofii Rewunowej. Nieślubny syn domagał się zamknięcia postępowania spadkowego wraz z ustaleniem powyższych warunków. Jednak w wyniku procesu przed Sądem Okręgowym w Lublinie, w ramach którego żona zmarłego razem z jego najstarszym prawowitym synem Aleksandrem domagali się ustalenia innego podziału majątkowego, ostatecznie prawo do posiadania folwarku Zamiany podzielono równomiernie pomiędzy dziesięcioro dzieci Zaturskiego. Aleksandra Zaturska natomiast zrzekła się swojej części spadku⁶¹.

Dzieci wojskowego prawdopodobnie nie miały czasu na należyte zajmowanie się gospodarstwem. Część z nich prowadziła już całkowicie

⁵⁷ APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., Zbiór dokumentów, s. 48–51.

⁵⁸ APL, RGL, Wydział Administracyjny, osobowe, sygn. 2091, k. 103–104, 106.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 5, 50–51, 107.

⁶⁰ APZ, ASC par. praw. Tomaszów, sygn. 28, k. 131.

⁶¹ APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., s. 3–4, 27–33; Zbiór dokumentów, s. 47, 52–55. Na podstawie wyroku Sądu Okręgowego w Lublinie (Wydziału Hipotecznego) z 5 (18) stycznia 1905 r. wiadomo, że w czasie składania oświadczenia Paweł Zaturski nie przedstawił pełnomocnictw Aleksandry Zaturskiej i Zofii Rewunowej, upoważniających go do złożenia petycji w ich imieniu w tej sprawie, ani nie przedstawił testamentu Eugeniusza Zaturskiego, na którego zapisy powoływał się w czasie postępowania spadkowego. Z tego powodu jego wniosek o ustalenie podziału majątkowego w postulowanym przez niego brzmieniu został odrzucony przez sąd. Zob.: APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., s. 33–34.

niezależne życie, a pięcioro w dalszym ciągu znajdowało się pod opieką matki. Z tego powodu, jeszcze pod koniec życia Eugeniusza Zaturskiego, poszczególne części majątku były wydierżawiane na rzecz innych gospodarzy. W 1901 r. ziemie folwarku zostały oddane w zarząd Władysławowi Żarczyńskiemu i dwóm Żydom, Izaakowi-Dawidowi Gordonowi i Ickowi Kupferszteinowi, na okres 12 lat⁶². Zaraz po wygaśnięciu tej umowy rodzina Zaturskich ponownie wydierżawiła całe gospodarstwo, tym razem na rzecz Moszka Gutcherbeta i jego syna Chaima, czyli również przedstawicieli mniejszości żydowskiej. Dzierżawa miała rozpocząć się w 1913 r. i obejmować okres dziewięciu lat, tzn. użytkowanie miało zakończyć się w 1922 r.⁶³ W następnych latach kolejne części majątku regularnie stawały się przedmiotem zawieranych umów dzierżawnych⁶⁴.

W tym czasie Królestwo Polskie wkroczyło już jednak w nową epokę. W 1915 r., po wkroczeniu wojsk austro-węgierskich, na terenach Lubelszczyzny zostały wprowadzone zmiany administracyjne, a część Rosjan, w tym prawdopodobnie przedstawiciele rodziny Zaturskich, ewakuowała się z powołanego z inicjatywy Austriaków Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego⁶⁵. W związku z ich nieobecnością władze niepodległego państwa polskiego powierzyły zarząd nad folwarkiem Zamiany w ręce wyznaczonych kuratorów⁶⁶. Za istotniejsze zmiany dla omawianego obszaru w tym okresie należy uznać przemianowanie gminy tomaszowskiej na gminę Pasięki⁶⁷, a następnie, już po zakończeniu wojny, wprowadzenie nowego podziału administracyjnego w niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej. W wyniku

⁶² APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., Zbiór dokumentów, s. 37–46.

⁶³ *Ibidem*, s. 60–68.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 95–116.

⁶⁵ Zaturscy mogli opuścić Królestwo Polskie i wyjechać w głąb Rosji jeszcze w 1914 r. Najprawdopodobniej udali się do Kijowa, gdyż tam już wcześniej dotarła jedna z córek Eugeniusza wraz z matką. W latach dwudziestych synowie Zaturskiego przebywali w Kijowie, gdzie byli śledzeni przez miejscową policję polityczną OGPU. Konstanty, Wasilij, Georgij i Nikanor (jako żołnierze armii carskiej) i Paweł (urzędnik) przez cały okres międzywojenny byli represjonowani przez bolszewików. Zob.: *Список генералам, Штаб о Ober-Офицерам инженерных войск*, год издания 3-й, Санкт Петербург 1913, s. 56; *Общий список офицерским чинам Русской Императорской Армии. Составлен по 1-е Января 1909 г.*, Санкт Петербург 1909, kol. 753; Rossijskij Gosudarstwienyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw, fond 16196, opis 1, delo 1168, k. 24–25 (fotografie materiałów archiwalnych w posiadaniu K. Latawca); *Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений Морского Ведомства*, Санкт Петербург 1914, s. 199, 207; Историк С.В. Волков. База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2016. Буква 3. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_08-Z.pdf [dostęp: 4 IV 2023].

⁶⁶ Jednym z takich kuratorów został Piotr Zaturski, syn Pawła i wnuk Eugeniusza, który prawdopodobnie po zakończeniu I wojny światowej powrócił na ziemie polskie. Zob.: *ibidem*, Zbiór dokumentów, s. 85–88.

⁶⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 4 (Województwo Lubelskie), Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924, s. 107–108.

postanowień ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 r. folwark Zamiany znalazł się w obszarze województwa lubelskiego⁶⁸. W 1925 r. władze II Rzeczypospolitej zdecydowały o wejściu w życie, wielce niekorzystnej dla właścicieli dużych gospodarstw ziemskich, ustawy o wykonaniu reformy rolnej. Zgodnie z art. 3 teje ustawy wszystkie majątki nabyte m.in. na podstawie rosyjskich przepisów z 1871 r. przeznaczono do przymusowego wykupu dokonanego np. przez skarb państwa⁶⁹. Niniejsze przepisy objęły zatem również majątek należący do członków rodziny Zaturskich⁷⁰, który w wyniku niespłacania przez nich pozostającego na nieruchomości długu hipotecznego w 1936 r. został objęty dozorem przez Sąd Okręgowy w Zamościu⁷¹. Również postanowienia ustawy z 1932 r., która nadawała dzierżawcom prawo do nabycia użytkowanych gruntów wraz ze znajdującymi się na nich zabudowaniami, okazały się niekorzystne dla spistości majątku ziemskiego⁷². W 1937 r. poszczególne części gospodarstwa zostały, zgodnie z ustawą, wykupione przez ich dzierżawców: Jana Krawczyka, Piotra Zezulę i Józefa Mękała, którzy następnie sami zaczęli odsprzedawać te tereny innym właścicielom. W ten sposób doszło do rozparcelowania ziem folwarku Zamiany⁷³.

Przykład powstania, przekształcania i ostatecznego zaniknięcia majątku Zamiany koło Tomaszowa w ogólny sposób ukazuje funkcjonowanie gospodarstwa duchownego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Królestwie Polskim i II Rzeczypospolitej. Przykład ten stanowi jedynie swego rodzaju studium przypadku dla sytuacji, w której polityka państwowa czy reformy wewnętrzne niosły za sobą istotne i często niekorzystne zmiany dla przedstawicieli dużej własności ziemskiej. Samo ustanowienie majątku w XVII w. miało na celu zapewnienie dochodów duchowieństwu parafii tomaszowskiej. Taką funkcję gospodarstwo rzeczywiście spełniało, pomimo ograniczonego rozwoju pod zarządem proboszcza, aż do niekorzystnych dla Kościoła rzymskokatolickiego reform z połowy lat sześćdziesiątych XIX w. W przypadku Józefa Woźniakowskiego dzierżawiony majątek pozostawił swojemu tymczasowemu właścicielowi jedynie skomplikowane zaległości finansowe. Z kolei Eugeniusz Zaturski w zakupie folwarku upatrywał raczej szansę na ustatkowanie się, sielskie spędzenie wojskowej

⁶⁸ *Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 65, poz. 395.

⁶⁹ *Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej*, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz.U.) 1926, nr 1, poz. 1.

⁷⁰ APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., s. 10, Zbiór dokumentów, s. 89.

⁷¹ *Ibidem*, s. 90-93.

⁷² *Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. o wykupie gruntów podlegających ustawie w przedmiocie ochrony drobnych dzierżawców rolnych*, Dz.U. 1932, nr 30, poz. 307.

⁷³ APZ, Hipoteka miasta Tomaszowa..., s. 4-5.

emerytury i ewentualne pomnożenie majątku⁷⁴. Finalnie majątek ziemski po jego śmierci stał się przedmiotem sporu pomiędzy uznanymi a prawowitymi dziećmi byłego właściciela, które pomimo zwycięstwa nie mogły długo cieszyć się rodzinnym gospodarstwem, a to z powodu nadejścia wojny, niemieckiej okupacji i zupełnie nowej rzeczywistości społecznej w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Lublinie

Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny, sygn. 418, 419.

Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny, sygn. osobowe 2091.

Archiwum Państwowe w Radomiu

Zarząd Dóbr Państwowych, Izba Skarbowa Lubelska, sygn. 352.

Zarząd Dóbr Państwowych, Rząd Gubernialny Lubelski, gr. I, sygn. 1656.

Archiwum Państwowe w Zamościu

Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Biłgoraju, sygn. 8, 10, 13, 15, 21.

Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Majdanie Książpolskim, sygn. 3, 11.

Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 16, 17, 20, 22, 23, 25, 28.

Hipoteka miasta Tomaszowa Lubelskiego i powiatu tomaszowskiego (Zbiór dokumentów), spis zdawczo-odbiorczy nr 3, sygn. 83.

Rosyjskij Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie

Fond 16196, opis 1, delo 1168.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1864, t. 62, nr 187–193.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1865, t. 63, nr 194–207.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1866, t. 66, nr 216–218.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1867, t. 67, nr 222–229.

Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 65.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1926, nr 1.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1932, nr 30.

Memoriał w sprawie majątków kościelnych w Królestwie Polskim zabranych na mocy ukazów 1864 i 1865 r., opr. ks. Adolf Szelążek, Płock 1917.

Skorowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego, z wykazaniem: gubernii, powiatu, gminy, parafii, sądu pokoju lub gminnego, oraz najbliższej stacyi pocztowej, wraz z oddzielnym spisem gmin podług najświeższej ich liczby i nazwy ułożony, wykazujący: odległość każdej danej gminy od miasta powiatowego i sądu swojego gminnego; czy i jakie znajdują się w gminie zakłady fabryczne lub przemysłowe, szkoły itp. oraz ludność każdej gminy, obejmujący także podział sądownictwa krajowego świeżo urządzonego, t. 2, 1877.

⁷⁴ K. Latawiec, *Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich...*, s. 483–484.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 4 (Województwo Lubelskie), Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12 (1892); t. 14 (1895).

Zamojski cyrkuł. Miasta i wsie najznakomitsze, [w:] *Geografia albo dokładne opisanie Królestwa Galicji i Lodomerii*, wyd. 2, 1858.

Общий список офицерским чинам Русской Императорской Армии. Составлен по 1-е Января 1909 г., Санкт Петербург 1909.

Список генералам, Штаб о Обер-Офицерам инженерных войск, год издания 3-й, Санкт Петербург 1913.

Список дворянских родов, внесенных в родословныя дворянския книги Смоленской губернии. Составлен в 1897 г., Смоленск 1897.

Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений Морского Ведомства, Санкт Петербург 1914.

OPRACOWANIA

Cisło B., *O dawnym Tomaszowie*, Tomaszów Lubelski 1991.

Kubal G., *Tomaszów Lubelski*, Krosno 2000.

Jemielity W., *Upaństwowienie majątków kościelnych w powiatach łomżyńskim i mazowieckim po powstaniu styczniowym*, „*Studia Łomżyńskie*” 1995, t. 5.

Latawiec K., *Duchowieństwo parafialne Kościoła prawosławnego w Królestwie Polskim 1815–1918*, t. 1, *Diecezja chełmska 1905–1918*, Lublin 2023 (maszynopis w posiadaniu autora).

Latawiec K., *Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, „*Dzieje Biurokracji*” 2011, t. 4, cz. 1.

NETOGRAFIA

<https://bessmertnybarak.ru/books/person/31053/>

<https://christianitas.org/news/kosciol-katolicki-w-krolestwie-polskim-po-upadku-powstania-styczniowego/>

<https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/tomaszow-lubelski-historia-miasta/>

<https://www.magiczneroztocze.pl/turystyka/atrakcje/87-wzgorze-kosciolek-tzw-zamczysko-w-suscu>

https://www.polskawliczbach.pl/wies_Zamiany

<https://www.tomaszow-lubelski.pl/index.php?id=107,110>

Историк С.В. Волков. База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2016. Буква З. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_08-Z.pdf

ABSTRACT*Mateusz Jeleń***THE HISTORY OF “POST-ECCLESIASTICAL” ESTATE IN ZAMIANY
FROM THE PERSPECTIVE OF THE ARCHIVAL RESEARCH SOURCES**

Throughout the past centuries, the agricultural land that the Roman Catholic clergy owned constituted one of the most common types of landed property in the Crown of the Kingdom of Poland. As the kings and the magnates donated plots of land to The Church, the proceeds via the leasing of such property covered the cost of running and maintenance of parishes and clergy housing. After the collapse of the January uprising, the Russian government confiscated most of the church land estates, hence the name was coined for such land as “post-ecclesiastical”. It didn’t take long before such land was acquired by the landed gentry. A good example of that is a relatively small land estate in Zamiany, in the vicinity of Tomaszów Lubelski. As the archival documentation is voluminous and there are numerous published compilations and analysis available, I am able to present the history of one particular ecclesiastical land estate in the context of the tumultuous events and processes so characteristic to Poland from the 17th until 20th century.

Key words: land estate, vast estate, the landed gentry, mortgage, “post-ecclesiastical”